

Добри международни
антикорупционни практики в
контекста на пандемичната криза

CEELI INSTITUTE
PRAGUE
ADVANCING THE RULE OF LAW

Настоящият документ е резултат на изпълнението на дейности по проект „Ефективна борба с корупцията“ (Effective Combat Against Corruption. Supporting Stakeholders in Implementing Anti-Corruption Standards). Проектът се осъществява от Международна фондация за електорални системи (International Foundation for Electoral Systems/ IFES) и Правна инициатива за Централна и Източна Европа (Central and Eastern Europe Law Initiative/ CEELI Institute) с партньори от България, Румъния и Черна гора, с финансиране от Държавния департамент на САЩ (DoS/ INL). Български институт за правни инициативи е партньор за България по проекта.

Изразените мнения, оценки, констатации и предложения в документа представляват само и единствено гледната точка на авторите и по никакъв начин не може да се приема, че те съставляват мнение на партньорите по проекта и/или финансиращата организация.

Български институт за правни инициативи

България, София

Ул. „Г. С. Раковски“ № 132 а, ет. 2

www.bili-bg.org

ДОБРИ МЕЖДУНАРОДНИ АНТИКОРУПЦИОННИ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТА НА ПАНДЕМИЧНАТА КРИЗА

Кризата, породена от COVID-19, е многостранна. Тя е преди всичко здравна криза, но оказва своето влияние върху обществото, икономиката и управлението. По данни на Световната банка, дори и в нормална ситуация, **корупцията в здравния сектор на глобално ниво към 2019 г. води до загуби от над 500 милиарда долара годишно**. Изследването на Световната банка сочи, че в някои страни над 80% от средствата в здравеопазването, извън тези за заплати на работещите, никога не достигат местните здравни заведения. По данни на „Прозрачност без граници“, нивата на подкупи в сектора достигат 18%¹ в глобален мащаб. В изследване на корупцията в здравеопазването в България през 2007 г. се оказва, че това е сред най-често срещаните форми на корупция, в която са въвличани гражданите².

В началото на пролетта на 2020 г. светът бе изправен пред хаос и несигурност, на изпитание бяха подложени здравните системи и публичните институции на държавите; пандемията засегна живота на много хора, домакинства и бизнеси. Дори и в нормални условия, корупцията, особено в такива чувствителни системи като здравеопазване, може да доведе до загуба на човешки животи. В условия на криза, **корупцията и извънредното положение са взаимосвързани**. В държавите, където има систематична корупция, лошо управление и липса на интегритет в здравния сектор, пандемията изкара на преден план тези недъзи и ги подчерта. Националните правителства и международните организации обявиха безпрецедентни планове за възстановяване в размери на трилиони долари. С общо 1,8 трилиона евро ще бъде подпомогнато възстановяването на Европа след COVID-19³ чрез различни финансови инструменти на Европейския съюз. Огромният масив от средства, бързината, с която трябва да се вземат решения и доставят лекарства, и материали, както и обществените очаквания оформят „**перфектна буря**“ за корупция.

¹ Bruckner, T. The Ignored Pandemic. TI. 2019

² Пашев, К. Корупцията в здравеопазването. ЦИД. 2007

³ Вж. повече за Плана за възстановяване и други финансови инструменти на ЕС тук: https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_bg

I. ПРЕПОРЪКИ ОТ МЕЖДУНАРОДНИ ОРГАНИЗАЦИИ

Редица международни организации, сред които ГРЕКО (Група на държави за борба с корупцията към Съвета на Европа), Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, Световната банка, Организацията на обединение нации поставят акцент върху корупцията и средствата, които са предназначени за борба с COVID-19.

Още в началото на пандемията, на 15 април 2020 г. председателят на ГРЕКО, Marin Mrčela, публикува становище, в което акцентира върху основните корупционни рискове, свързани с COVID-19⁴. В документа са типологизирани основните корупционни прояви в сектора на здравеопазването, чието въздействие във връзка с управлението на кризата се повишава. Сред тях са такива, свързани със системите за обществени поръчки, подкуп при медицински услуги, корупция в научна и развойна дейност (R&D) при създаването на нови продукти, конфликт на интереси и лобиране при разходи, свързани с COVID-19.

По отношение на **обществените поръчки**, президентът на ГРЕКО подчертава, че извънредното законодателство (законодателството във връзка с извънредното положение) е удачно, за да реши спешния проблем с доставката на медицински стоки, но то също така може да отслаби системата на разделение и взаимен контрол между властите (“checks and balances”) върху разпределението на публични средства. Системите за обществени поръчки могат да станат обект и на лобисти, когато контролните институции са възпрепятствани да осъществяват ефективен контрол. Ключовият елемент за превенция на корупцията при обществените поръчки е по-високата прозрачност. ГРЕКО подчертава и необходимостта от по-систематичен анализ на сектора на обществените поръчки.

Подкупът при медицинските услуги е висок корупционен риск при болниците и лечебните заведения. В условия, при които има недостиг на човешки и материални ресурси, корупцията може да стане част от уравнението, като по този начин директно носи щети за гражданите и обществото като цяло. В този смисъл, **криминализацията на активния и пасивния подкуп трябва да се разшири и обхваща и частните доставчици на медицински услуги, частните болници. Т.нар. дребен подкуп в здравеопазването започва да се появява по време на пандемията от COVID-19 дори и**

⁴ Mrčela, M. Corruption Risks and Useful Legal References in the context of COVID-19. GRECO (2020)4. 2020

в страни, за които не е бил характерен, се посочва от г-н Mrčela. Той се използва, за да се получи (приоритетен) достъп до медицински услуги, тестове, оборудване, погребални услуги, заобикаляне на правилата за карантиниране и др. Наличието на тези корупционни форми води до нарушаване правото и достъпа до здравеопазване и игнорира принципа за равнопоставеност, прокламиран в редица международни конвенции и споразумения.

Корупцията при научната и развойна дейност (R&D) във връзка с производството на лекарства и ваксини срещу COVID-19 е друга сфера с повишен риск, като вниманието следва да се насочи към огромните обеми от средства, които се инвестират в създаването на продукти. За да се противодейства на този риск следва превантивно да се увеличи капацитетът, правомощията и публичната отчетност на държавните институции, на които им е вменена отговорността по регулаторни и контролни функции при управлението на публичните ресурси. Повишен е и рискът за конфликт на интереси, когато има повишен интерес към здравни и икономически ресурси, който може да се изразява в преференциално третиране при доставката на услуги за приятели или членове на семейството, кронизъм, непотизъм и фаворизиране при назначаването в управлението на здравеопазването. Наличието и придържането към нормативни документи, създаващи правила за етично поведение и конфликти на интереси са необходими, за да се избегнат описаните негативни явления. ГРЕКО насочват към препоръки на Комитета на министрите във връзка с лобизма⁵. Търговията с вътрешна информация също представлява завишен риск в случая, защото тези, които заемат управленска позиция, могат да имат привилегирован достъп до информация. Необходимо е да има всеобхватна система за деклариране на имущество, доходи, задължения и интереси от държавните служители, особено на високо ниво, и тези в управлението на органи на властта, които имат отношение към икономически операции, свързани със справянето с кризата, като тези декларации трябва да могат да се засичат с евентуални икономически операции на тези субекти, като например инвестиции в появяващи се по време на пандемията индустрии.

⁵ Обобщение на препоръките на ГРЕКО може да се намери тук: <https://rm.coe.int/corruption-prevention-members-of-parliament-judges-and-prosecutors-con/16807638e7>

Редица международни (като Интерпол и Работната група за финансово действие срещу изпирането на пари (Financial Action Task Force - FATF)⁶) и национални организации (като Мрежата за противодействие на финансовите престъпления (Financial Crimes Enforcement Network - FinCen) в САЩ) изразиха опасения за **финансови измами, свързани с COVID-19, включително и по отношение на фалшифицирането на медицински продукти**. В началото на пандемията предпазните маски и други медицински стоки бяха в хипер-търсене и имаше невъзможност за снабдяване, включително и заради нарушените вериги на доставки в глобален мащаб. От ГРЕКО отбелязват, че търговията онлайн от фалшиви магазини, уебсайтове, профили в социалните мрежи и имейл адреси, предлагащи описаните артикули нараства значително. Невнимателни и уплашени потребители са били жертви на тези криминални действия и губят парите си, които след това се изпират.

Извънредното законодателство за справяне с пандемията насочи повече правомощия към изпълнителната власт, което повиши значението на контролните функции на другите клонове на властта (парламент, съдебна власт), институции (омбудсман, антикорупционни агенции и други специализирани звена и органи за борба с корупцията) и гражданското общество (например чрез общностно организиран отговор за взаимопомощ срещу проявленията на кризата, споделяне на информация, системи за мониторинг и наблюдение, създаване на горещи телефонни линии и др.). Медиите също имат ключово отношение за защита на правата на човека, демокрацията и върховенството на правото в условията на криза, както и за борба с фалшивите новини и дезинформацията. В този смисъл, **защитата на хора, които сигнализират за съмнения за корупция**, без оглед дали го правят директно към правоприлагащи органи, други специализирани институции, медиите или структурите на гражданското общество, пренебрегвайки преките си ръководители, трябва да бъде осигурена от държавата. Сигнализиращите и разобличаващите лица (whistleblowers) могат да бъдат значим канал за борба с корупцията и справяне с незаконни практики при висшия мениджмънт както в частния, така и в публичния

⁶ Вж. изявление на председателя на FATF за незаконно финансиране и COVID-19 тук: <https://www.fatf-gafi.org/publications/fatfgeneral/documents/statement-covid-19.html>

сектор. От ГРЕКО насочват към препоръки на Съвета на министрите за защита на разобличителите (CM/Rec (2014)7).⁷

Частният сектор също е изправен пред завишени корупционни рискове във времена на криза. Тези рискове включват (неизчерпателно) плащания (подкупи) към местни или чуждестранни правителствени или частни физически и/или юридически лица, за да се забързат административни процедури, тъй като по време на криза има увеличаваща се липса на човешки ресурс или преустановяване дейността на някои държавни агенции; фалшифициране на документи, за да се отговори на държавните изисквания за получаване на помощ при схеми за подпомагане на бизнеса в условията на пандемията; заобикаляне на изискванията за сертифициране на продукти или нерегистриране/несертифициране на алтернативни вериги за доставки; дарения; липса на ресурси за наблюдение и отчитане на неправомерно поведение от отделни работници и служители и др. Основният проблем с корупцията от и в частния сектор се крие във възможността да се използват юридически лица, за да се прикрива корупция. **Повишаване на стандартите и използването на антикорупционни инструменти** при осчетоводяването, одита, корпоративната отговорност, програмите за съответствие, финансово-правните (комплексни) проверки (дю дилиджънс), са елементи на превенцията на корупционните прояви, отбелязват от ГРЕКО.

Още в първата фаза на глобалната криза от COVID-19 Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (Organization for Economic Co-operation and Development - OECD) публикува документ, представящ политически мерки за превенция на корупцията и подкупа при възстановяването от COVID-19⁸. От междуправителствената организация групират редица принципи, около които следва да се осъществява управлението на средствата за борба с пандемията. Сред най-важните се посочва **придържане към принципите на върховенството на правото, международните антикорупционни стандарти и задълженията за противодействие срещу подкупа.** От ОИСР посочват, че при прехода от справяне с пряката здравна криза към икономическо възстановяване, корупционните рискове и нарушения на интегритета могат да забавят развитието. Корупцията и подкупването на

⁷ GRECO. Recommendation CM/Rec(2014)7 of the Committee of Ministers to member States on the protection of whistleblowers, достъпна към 10.05.21 г. онлайн тук:

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c5ea5

⁸ OECD. Policy measures to avoid corruption and bribery in the COVID-19 response and recovery. 2020

чуждестранни лица са съществени криминални престъпления, ето защо разследването и повдигането на обвинения не следва да се влияе от националния икономически интерес на дадена държава, потенциалния ефект върху отношенията с други държави или от самоличността на конкретно физическо или юридическо лице, действащо като контрагент. Правителствата следва да се стремят към подход, основан на оценка на риска при управлението на отговора срещу COVID-19, така че да може да се прави разлика между необходимостта от незабавен отговор на огромното човешко страдание, опазване на живота и здравето на хората, и икономическото възстановяване.

В търсене на отговор на **внезапните рискове, свързани с обществените поръчки**, от ОИСР посочват, че е необходимо правителствата да водят кампании за осведомяване за прилагането на стратегиите за предотвратяване на риска, които са въведени. Данните на организацията посочват, че множество от засечените случаи на подкупи с чуждестранен произход са в здравната индустрия. Подкупите изкривяват тези пазари и може да доведат до **снабдяване с нискокачествени, повредени или фалшиви продукти**, които могат да са заплаха за здравето и живота на гражданите и костват милиарди евро на икономиката и бюджета. В изследванията на организацията се посочва, че **корупционните рискове са иманентни за обществените поръчки, като 57% от чуждестранните подкупи са именно в сектора на обществените поръчки**, а в извънредни условия този риск е увеличен. Съществуват редица инструменти за бързо реагиране за опазване на законността и почтеността при разходването на публични ресурси. Такива са: проверки на място, следене на веригите с доставки, финансови одити и одити за изпълнението, граждански проучвания или комплексни инициативи и наблюдения от смесени екипи от заинтересовани лица и всички те могат да се адаптират за местния контекст и да се прилагат с цел предотвратяване на корупционни рискове. В страните-членки на ОИСР обществените поръчки вече представляват 13% от общия БВП. Като добри практики в това отношение се посочват Ирландия (Office of Government Procurement) и Япония (Ministry of Internal Affairs and Communications), които са публикували и разпространили насоки за мерки, съдържащи информация за организирането на обществените поръчки при отговора на кризата с COVID-19.

Видът, обемът, обхватът и ефективността от антикорупционните мерки, които правителствата следва да прилагат при **отчетността и контрола на мерките за**

икономическо възстановяване са стрес-тест за държавите. Необходимо е да се **адаптират системите за вътрешен контрол** при публичните организации, така че да се облекчат изискванията за кандидатстване, но да се засили последващия контрол. Вътрешните одитори, но и върховните одитиращи органи могат да внедряват системи за оценка на потенциалния риск от корупция. Като добри практики в това отношение се посочват парламентарната комисия за наблюдение на правителствения отговор на кризата в Нова Зеландия, създадена на паритетен принцип. Друга добра практика е отделянето на специален бюджет за Службата за отчет на правителството (Government Accountability Office) на САЩ за надзор над разходите, свързани с преодоляването на кризата, като техния подход ще разгледаме по-подробно допълнително.

Други акценти в документа на ОИСР са поставени върху **корпоративните етични стандарти, вътрешния контрол в частния сектор, изискванията за съответствие (compliance), защитата на разобличаващи лица** и др.

„Правителствените планове за справяне с пандемичната криза, както и водените от тях политики, не отдават достатъчно внимание на антикорупционното управление. Плановете трябва да включват антикорупционните агенции от самото начало на управление на кризата, за да идентифицират и оценяват корупционните рискове. Те трябва да насърчават почтеността, прозрачността, отчетността и участието, ако целим намаляване на корупцията при бъдещи пандемии.“ Това се казва в критичен анализ на подхода към справяне с кризата от гледна точка на антикорупционните механизми на специализираното звено към CHR. Michelsen Institute⁹.

Въпреки многократните предупреждения на учените и дългогодишните насоки на Световната здравна организация (СЗО) за готовност за реакция при пандемии, в началото на 2020 г. видяхме, че много правителства не бяха готови да реагират адекватно на кризата. Това се потвърждава и от Глобалния индекс за здравна сигурност¹⁰ (Global Health Security Index), който интегрира 34 индикатори, измерващи различни компоненти на средата, свързани със здравната сигурност в 195 държави. Комплексният индикатор за България е 45,6 точки от 100 възможни, което я подрежда на 61 място. Най-ниски точки държавата получава в сегмента за

⁹ Kirya, M. Anti-corruption in COVID-19 preparedness and response. Mainstreaming integrity into pandemic plans and policies. U4 Brief. CMI, 2020.

¹⁰ <https://www.ghsindex.org/>

готовност за отговор на всеобща заплаха за здравето (21,7 при средно 47,3 за ЕС) и в превенцията (45,6). Оказва се, че едва 11% от държавите имат планове за реакции, а само 23% от държавите са в горната част на индикатора за влиянието на политическата система и ефективност на правителството. В резолюция на Комисията по здравеопазване към Парламентарната асамблея на Съвета на Европа във връзка с това как институциите на Европейския съюз и правителствата са се справили с пандемията от H1 N1 (т. нар. свински грип) през 2009 г. се посочват следните проблеми: 1) пропиляването на огромни публични средства; 2) липса на прозрачност при вземането на решения в хода на разпространение; 3) съмнения за влияние на фармацевтичната индустрия при вземането на решения за справяне с пандемията. Тези проблеми продължават да съществуват и пред глобалното предизвикателство, причинено от COVID-19.

Наръчникът на СЗО за готовност и справяне с пандемия от грип от 2009 г., (изменен през 2014 г.) подчертава значимостта на етичните принципи, които да ръководят политиките при балансирането между разнопосочни интереси и защита на човешките права. *„Грипната епидемия, като всяка належаща ситуация, свързана с общественото здраве, изисква вземането на определени решения, които изискват балансиране между потенциално конфликтни интереси и общностните интереси.“*¹¹ Това не се отнася само до въпросите около ограничаване свободата на придвижване и карантините. Това включва и изискването държавните ресурси, отделяни за справяне с пандемията, да се насочват за удовлетворяване на обществения интерес, а не на (предполагаемо) непозволено облагодетелстване на някои лица или корпорации. Етичните принципи при подготовката и осъществяването на отговора срещу справяне с пандемични кризи включват **справедливост, безпристрастност, полезност, ефективност, свобода, реципрочност и солидарност**, като обаче се вземат предвид националните особености, културните ценности и традиции, и местния контекст.

Кризата представлява възможност правителствата да заздравят националните си антикорупционни системи и системите за почтеност. Ето защо, превенцията на корупцията, насърчаването на почтеността, прозрачността, отчетността и гражданското участие трябва да бъдат всеобщи ангажименти,

¹¹ СЗО. Наръчник за готовност и справяне с грипна епидемия. 2009 (2014), достъпно онлайн на 12.05.21 г. тук: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44123/9789241547680_eng.pdf;jsessionid=86314342F34B22896D981900C9FA44E3?sequence=1

прилагани при всички действия, предприемани при отговор на пандемията. В анализа на CHR. Michelsen Institute се посочват и общи и специфични мерки, които могат да доведат до минимизиране на корупцията при пандемичния отговор. Общите (универсални) мерки, които могат да се приложат се съдържат в две стъпки:

- 1. Включване на антикорупционните институции и органите за борба с измамите в националния орган (щаб), определен за справяне с пандемията.** В повечето наръчници за това как се подготвят планове за готовност за справяне с пандемии се препоръчва съставянето на многосекторен екип. Не са изброени изрично кои и какви органи да се включват, тъй като това трябва да е преценка на всяка държава отделно. Включването на представители на антикорупционни агенции, органи за борба с измамите, етични комисии или органи по интегритет, одитиращи институции и др. в щаба е важна първа стъпка към интегрирането на антикорупционните политики в борбата с кризата.
- 2. Идентифициране и оценка на корупционните рискове като част от ситуационния анализ.** Втората стъпка е да се оценят рисковете, свързани с корупцията, както и с управлението (работата на институциите), които биха могли да подкопаят изпълнението на плана за отговор на пандемията. Тази оценка трябва да е част от анализа на ситуацията, който формира основите на плана. Задълбоченото осъзнаване и разпознаване на рисковете, произтичащи от средата, са ключови за успешното и ефективно справяне с кризата. След като рисковете са картографирани и категоризирани (по различни критерии, сред които напр. вероятност за случване, степен на въздействие, произход и вид на риска и др.), се подготвя вземането на политическите решения и се определят тези, които пряко ще се занимават с осъществяването на плана

Сред специфичните мерки могат да се открият следните принципи, около които да се структурират изпълними дейности:

1. Прозрачност

Насоките на СЗО¹² поставят акцент върху етичните съображения и подчертават значимостта на общественото участие и социалната мобилизация.

¹² Ibid.

Всички елементи при планирането да включват обществеността и съответните заинтересовани страни. Властите следва да споделят своите решения, включително и мотивацията за вземането им, за да може да дадат възможност за обществен контрол, ангажираност и отговор. По този начин обществото може да прави преценка и да проверява дали дадени политики са разумни, в каква пълнота отговарят на интереса им, дали не са дискриминационни и дали са в съответствие с местните обстоятелства и ценности. В идеалния вариант, това води до повишаване на институционалното доверие.

Прозрачността е важна, защото дава легитимност на взетите решения. Макар и в Насоките на СЗО да не се посочва изрично, че прозрачността касае бюджетните въпроси, това е подразбиращ се елемент на планирането на отговора на кризата и нейното възстановяване.

Правителството, местните власти, международни донорски организации, неправителственият сектор и други заинтересовани страни трябва да публикуват колко точно пари са отделили за справяне с пандемията и за какво точно.

2. Участие

Ефективната комуникация от страна на властите с обществеността спомага за повишаване на осведомеността и на познанията във връзка с различни аспекти на кризата.

Включването на представители на заинтересованите страни, на различни социални сегменти, вкл. на синдикални и бизнес организации, браншови организации, граждански (пациентски) организации и др., извън здравните власти, в планирането и поставянето на приоритети, води до насърчаване на равнопоставения достъп при вземането на решения, наравно с другите основни субекти. По този начин се гарантира, че решенията за разпределянето на оскъдни и спешни ресурси се вземат в отворена, прозрачна и включваща среда. Участието им в органите за вземане на решения предполага и възможност те да упражняват превантивен контрол върху корупционния риск. Друг начин за участие е чрез използването на технологичните инструменти за отдалечен достъп, видео-конферентни формати, платформи за споделено редактиране на съдържание и даване на предложения и др.

3. Отчетност

Дейностите за осигуряване на отчетност при работата на управляващите кризата органи спомагат за налагане на усещане в обществото, че властта работи почтено и в защита на обществения интерес. Следните конкретни дейности, посочват от CHR. Michelsen Institute, могат да се прилагат, за да се повиши отчетността:

- Яснота и публичност на линиите на отговорност за планирането, бюджетирането и прилагането на плана за отговор на пандемичната криза. Това трябва да включва осигуряване на възможности за водене на счетоводна отчетност и финансов одит в сътрудничество със съответните официални структури като Министерство на финансите и Сметната палата (последните две са посочени в контекста на България, бел.а.);
- Осигуряване на отчетност във финансовото управление и обществените поръчки чрез прозрачност на бюджета и задълбочени вътрешни и външни проверки;
- Интегриране на одитирането в текущите дейности по мониторинг и оценка на плана за действие. Това ще даде възможност на професионалистите не само да реагират на парче, но и да свържат своята работа с крайните резултатите от поставените цели в плана;
- Осигуряване на възможности чрез технологични механизми за физическо дистанциране при подаването на сигнали от изобличители и техническо осигуряване на тяхната защита и анонимност;
- Да се осигури бюджет в достатъчна степен на регулаторните механизми и структури в здравния сектор, като напр. регулаторните органи на професионалните организации, органите по лицензиране на лекарства и лекарствени продукти и т.н.;
- Създаване на среда, в която назначенията на всички постове на органи (вкл. болници) се осъществяват според заслуги. Трябва да има гаранции, че те ще бъдат осъществени съобразно качества и етичните стандарти, които по време на криза следва да са завишени и да се прилагат неотменимо.

4. Почтеност

Подчертаването на важността на почтеността като част от готовността за справяне с пандемията е по-необходимо от всякога, поради силната ограниченост на ресурсите и високото напрежение, под което са поставени лекарите и здравните работници. В Глобалния индекс на здравната сигурност се поставя акцент върху необходимостта човешкият ресурс, ангажиран с непосредственото справяне с пандемията да поддържа висока степен на почтеност, да следва ясни стандарти за почтеност, след като се правят обучения за това, и да се избягва корупцията. Изграждането на капацитет за справяне с пандемията е възможност да се артикулират професионалните етични стандарти.

В Кодекса за медицинска етика на Световната медицинска асоциация¹³ се посочват следните общи принципи, около които да се предприемат действия за превенция на корупцията и затвърждаване на почтеността при ежедневната работа на заетите в здравния сектор:

- Да не се позволява преценката им да бъде повлияна от лична изгода или дискриминация;
- Да се работи честно с пациенти и колеги;
- Да се докладва до съответните институции за лекари, които практикуват неетично или некомпетентно, или тези, които участват в измами;
- Да не се получават под каквато и да форма финансови облаги или други подбуди, когато се работи с пациенти или предписват използването на дадени специфични продукти;
- Да се стремят да използват здравните ресурси по възможно най-добрия начин, за да се помага на пациентите и лекарската общност.

5. Мониторинг и оценка

¹³ International Code of Medical Ethics. WMA. (1946) 2006, достъпено последно онлайн на 17 май 2021 г. тук: <https://www.wma.net/policies-post/wma-international-code-of-medical-ethics/>

С отминаването на най-кризисната част от пандемията, свързана с нейния непосредствен здравен аспект, жизнено важно е да се направи последваща оценка на ефективността от отговора, така че да бъдат научени уроците при бъдещи пандемии. Трябва да се направи преценка по какъв начин прозрачността, отчетността и общественото участие са били насърчавани и реално спазени при действията на държавата и овластените институции. Подобна оценка трябва да се направи и спрямо това по какъв начин корупцията (корупционните рискове и корупционната среда) са повлияли върху отговора на пандемията. Оценката трябва да включва препоръки за ограничаване на корупцията и поддържане на принципите за почтеност и добро управление.

Систематичната корупция и изградените клептократични мрежи препятстват възможността на държавите да реагират на хуманитарни кризи, се казва в документ, публикуван в средата на миналата година от „Прозрачност без граници“ (Transparency International) – организация, която има многогодишна експертиза в изследванията на корупционните прояви. Анализът екстраполира добри практики за мониторинг на разходването на средствата за справяне с хуманитарни кризи като повечето от тях са приложими и в контекста на пандемията от COVID-19¹⁴. Основните заключения, до които достигат авторите, са, че: 1) корупцията разцъфтява в контекста на извънредно положение, но съществуват добри практики в мониторинга на средствата, които се отделят за справяне (обзор е направен в настоящия документ); 2) прозрачността на средствата и стандартизирането на информацията са предпоставка за избягване на празноти или дублиране на информацията, с цел осигуряване на ефективна отчетност; 3) инструменти за следене (tracking tools) на разходите могат да подпомогнат идентифицирането на елементите от системата за трансфер на средства, които са „счупени“, както и за откриване на случаи на лошо управление и корупция; 4) избрани протоколи и процедури, които са съответстващи на местния контекст, могат да спомогнат за редуциране на риска като напр.: антикорупционни политики и обучения, етични кодекси и правила, политики за защита на изобличителите; процедури по проверка и съответствие за контрагенти; 5) донорските и финансиращите организации, гражданските организации, правителството и държавните агенции имат строго

¹⁴ Rahman, K., Duri, J. Best practices for monitoring aid channeled to CSOs and the state during a humanitarian disaster in a pre-existing crisis context. TI. 2020

определени роли и функции при кратко-срочните и дълго-срочните мерки за справяне с кризата.

В Наръчника за превенция на корупцията по време на хуманитарни операции¹⁵ на „Прозрачност без граници“ са посочени ключови **управленски дилеми**, които предпоставят вземането на решения и са елементи на ситуационния анализ, в който се включват и рисковете за прояви на корупция или лошо управление. В тяхната съвкупност те представляват универсални направления от елементите на управлението на кризи и са приложими и съотносими към ситуацията с COVID-19. Представени са някои от по-важните ситуации с амбивалентна характерност.

1. Репутационен риск срещу отворена дискусия

Някои организации (без оглед дали това са структури на държавата или извън нея, включително и донорски организации) изпитват притеснения да говорят отворено и публично за корупцията, за да не се рискува нанасянето на щети върху тяхната репутация и имидж. По този начин корупцията или корупционните рискове често не се докладват и идентифицират. Публичното признаване на съществуващите корупционни рискове обаче лежи в основата на проактивните превантивни стратегии. Активният подход и прозрачността при докладване и дискутиране на корупцията води до по-стабилни антикорупционни стратегии, до предотвратяване на медийни скандали и създаване на сигурност в обществото и партньорите.

2. Твърде много срещу твърде малко контролни механизми

Както твърде много контролни механизми (процедури, органи), така и твърде малко контрол може да забави и дори парализира системата или да доведе до това персоналът, ангажиран за справяне с кризата и този специално отговорен за контрола, да игнорират изцяло контрола. В анализа на „Прозрачност без граници“ се посочва, че все пак твърде малкото или твърди слабите контролни механизми отварят вратата към корупцията и се препоръчва да се търси правилният баланс и включването на човешкия ресурс, натоварен с контрола върху доброто и прозрачно управление на кризата.

3. Спешност срещу бдителност

¹⁵ Transparency International. Preventing Corruption in Humanitarian Operations. 2010

Много често при извънредно положение и хуманитарни кризи се появява предизвикателството, че трябва да се действа спешно, за да се спасяват човешки животи и това надделява над прилагането на системен подход за превенция на корупцията. В началната фаза на кризата, по-опростени и бързи процедури са в действителност подходящи да се прилагат, но от самото начало трябва да е ясно, че те ще са временни. В пост-кризисната фаза, когато започва възстановяването трябва да се изградят тези системи за контрол, дори и за това да е необходимо отделянето на малко повече време.

4. Натиск да се харчи срещу правилно харчене

Когато имаме всеобхватни и дълбоки кризи, обществеността, донорите, международните партньори, бизнесът и медиите имат очаквания за бързи действия от страна на правителството. Това обаче може да доведе до финансово прегаряне и бързи и големи финансови потоци да бъдат невъзможни за проследяване. Най-добрите практики изискват да се изгради екип от опитни и висши служители в държавната администрация, най-вече по финанси, обществени поръчки и човешки ресурси, които да изградят системата за мониторинг и превенция на корупцията още в началото на кризата.

5. Местно овластяване срещу стандартизирани процедури и контрол

Включването на местните общности и чрез предоставяне на относителна самостоятелност при (пре)разпределянето на ресурсите е сред подходящите средно-срочни стратегии. Но без задълбочено разбиране на местните властови структури и групи за влияние, овластяването на местни елити може да доведе до неравно разпределение на помощта и оттам до корупция. При прилагането на програми за помощ е препоръчително органите да използват универсални политики и процедури, съответстващи на международните стандарти и да се даде възможност за сравнима отчетност.

В документа на „Прозрачност без граници“ са посочени и някои **подходи и мерки, чието прилагане по време на хуманитарни кризи води до повече прозрачност**. Тук са представени някои от мерките, които имат универсален характер и могат да се прилагат и във връзка с кризата от COVID-19.

1. Прозрачност на средствата

Прозрачността на средствата, които разходват всички субекти в процеса на справяне с кризата е ключов инструмент за ефективността. Има три елемента на прозрачността, които са особено важни в случаи на кризи¹⁶;

- **Проследимост** – възможността да може „да се следи пътя на парите“ чрез веригата на преводи от даващи средства към получаващи средства
- **Всеобхватност**: да се отразяват всички относими потоци на ресурси, както тези за пряко справяне с кризата, така и съпътстващи, за да се обедини отчетността между справянето с хуманитарната криза и възстановяването;
- **Навременност**: осигуряването на навременна и актуална картина на наличните ресурси е фундаментално за справяне с една бързо развиваща се криза.

С възможностите на дигиталната трансформация, задължително е правителствата да се стремят към максимална степен на **оповестяване на информация и то в „отворен“ машинно-четим формат (open data)**. Съществуват международни инициативи (Open Government Partnership) и интеграцията им с местни такива, както и обединяването усилията на публичния и частния сектор за публичност на данните, е инструмент за борба с корупцията.

Интересен инструмент посочват от „Прозрачност без граници“, стъпвайки върху редица работещи практики за превенция и идентификация на корупцията в условията на кризи и извънредно положение. Чрез **анализа на веригата на стойността (value chain analysis)** с три подкомпонента:

1. **Идентифициране на риска на три нива**: вземане на решения (политическо ниво); организационно ниво (управлението на ресурсите, стоките, услугите, материалите, бюджетите и др.) и ниво на доставка на помощта за крайните потребители;
2. **Приоритизиране на риска чрез използването на две скали**: 1) вероятност за случване и 2) оценка на въздействието;

¹⁶ Development Initiatives. An Introduction to the International Aid Transparency Initiatives (IATI) for Humanitarian Actors. 2017

3. **Дейности по мониторинг** чрез наблюдение и анализ на пътя на финансовите потоци, наблюдение на доставките в реално време, дю дилиджънс, самонаблюдение, мониторинг от трети страни и др.

II. ДОБРИ ПРАКТИКИ ОТ ДРУГИ ДЪРЖАВИ И ИНСТИТУЦИИ¹⁷

Аржентина: Още в началото на пандемията Националната служба по договорите публикува **регулаторни разпоредби за установяване на специфична рамка относно използването на пряко възлагане на поръчки** по време на COVID-19. Те са допълнени през май 2020 г. с препоръки на Службата за борба с корупцията, предлагащи конкретни действия за укрепване на почтеността в обществените поръчки в рамките на спешни процедури, свързани с кризата. Такива препоръки включват **ограничаване обсега на използването на процедури за спешни случаи**, прилагане на режим на конфликт на интереси към такива процедури, изискване от кандидатите да имат адекватни програми за почтеност, разработване на механизми за жалби за спешни договори и публикуване на информация за обществените поръчки.

Австралия: Създаване на **ръководство с насоки за контрол на измамите при управлението на извънредни ситуации** във връзка с пожарите от началото на 2020 г. Тези принципи са пренесени в мерките в отговор на COVID-19 и са сметени за полезни при подпомагане на агенциите при управлението на рисковете от корупция. През март и април 2020 г. Министерството на здравеопазването на Австралия провежда семинари за контрол на измамите и корупцията с всяка административни единици в рамките на министерството. Тези семинари също така позволяват отворени дискусии относно контрола върху измамите и корупцията, специфични за COVID-19.

Австралия: Създаване на **Работна група за борба с измамите относно COVID-19**, която работи от март до юни 2020 г. Работната група подкрепя агенции, които бързо разработват и прилагат националните мерки за борба с пандемията, за да предотвратят, открият и спрат измамите във връзка с мерките за стимули и подкрепа. Освен това, работната група оцени рисковете от измами чрез цялостно картографиране на мерките за стимулиране на COVID-19 и извършване на анализ и оценка на риска на високо ниво.

¹⁷ Тази част е разработена на база на документа: G-20. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) Good Practices Compendium on Combating Corruption in the Response to COVID-19. 2020.

Австралия: Националната зала за инциденти на Министерството на здравеопазването е центърът за отговор на пандемията и в която се помещава и **специален център за отговор и реакция, за да се улесни докладването на престъпления, свързани с COVID-19,** включително измами с лични предпазни средства (PPE) и корупция при предоставянето на финансови стимули за възстановяване.

Бразилия: Създаване на **Кризисен комитет за надзор и мониторинг на въздействието на COVID-19,** който е съставен от близо 20 правителствени агенции. Комитетът служи като платформа за координиране и наблюдение на интегрираните действия на бразилското федерално правителство за борба с пандемията COVID-19. Комитетът създава **специална работна група, която има за задача да картографира рисковете, пряко свързани със стратегическите цели на националния отговор на пандемията,** като същевременно предлага мерки. Той също така събира информация за стратегическите рискове на държавно и местно ниво.

Бразилия: Службата на генералния прокурор на Бразилия (CGU) създаде работна група за подпомагане на Министерството на здравеопазването и други държавни агенции за наблюдение на спешни покупки, извършени съгласно новите гъвкави правила за обществени поръчки. Служителите на CGU редовно извършват **анализи и оценка на риска от корупция по договорите за обществени поръчки,** за да информират за решенията, свързани с тези разходи, и да ръководят приемането на мерки за предотвратяване на корупцията.

Бразилия: В партньорство с Министерството на гражданството прокуратурата извършва **кръстосани проверки** на няколко бази данни на федералното правителство за откриване и **предотвратяване на измами при плащането на спешни икономически помощи.**

Бразилия: Прокуратурата е създавала **канал за докладване** - под платформата на омбудсмана Fala.BR - за получаване на жалби и предложения, свързани с пандемията от COVID-19. Всеки гражданин може да съобщи за проблеми с предоставянето на обществени услуги, като напр. липса на медицински консумативи, злоупотреба с

търговски практики или неправомерно поведение на държавни служители. Гражданите могат също да докладват за случаи на неспазване на препоръките за карантина и мерки за престой в дома или други насоки за обществено здраве. Подробна статистика за докладите се публикува ежеседмично на уебсайта на прокуратурата.

Индия: Целенасочена кампания за спиране на незаконната печалба чрез разпространение на дезинформация или фалшиви новини чрез звеното за проверка на фактите, свързани COVID-19 в Бюрото за информация за пресата към правителството.

Индонезия: Още през 2019 г. индонезийската Комисия за ликвидиране на корупцията (КРК) е извършила оценка на управлението на процедурите за снабдяване с медицински изделия и е открила проблеми във връзка с мониторинга на тези медицински изделия и липсата на регулаторни и лицензионен надзор.

Испания: Засилване на взаимодействието с Европол с цел противодействие на транснационалната корупция относно процедурите за износ/ внос, свързани с медицинско оборудване.

Испания: Министерството на труда и социалната икономика увеличи усилията си за разкриване на измами в схемата за заетост чрез инспекционна кампания, насочена към защитата и отговорното използване на публичните ресурси. Инспекциите на място са засилени, за да се открият несъответстващи или нередовни практики, като например рестартиране на дейността без предварително известие до държавата.

Италия: Създаване на специална уеб страница, която дава възможност за справка със системата „Analisi Distribuzione Aiuti“ (ADA). Това е база данни с гео-референции, която проследява разпространението и доставката на медицинско оборудване и консумативи, актуализирана в реално време.

Италия: Докладва пред срещата на високо ниво на G-20 от октомври 2020 г. за анулиране на договор и инициране на разследване от прокуратурата, когато излезе

наяве, че обществената поръчка за 32 милиона маски за лице е възложена на земеделска компания, специализирана в високотехнологични оранжерии.

Канада: Отговорът на кризата с COVID-19 на Канада е до съпътстван **с информиране на обществото чрез публикуване** на планове, принципи и насоки, които са изградени върху уроците, извлечени от избухването на SARS през 2003 г. и доведоха до специално законодателство, планове и инфраструктура за да се гарантира, че страната ще бъде добре подготвена за откриване и реагиране на пандемия.

Кения: Онлайн платформата Ushahidi¹⁸, която стартира специална функционалност за набиране на източници на информация, която може да помогне на правителствата и други заинтересовани страни да постигнат по-целенасочен и ефективен отговор на COVID-19 кризата.

Колумбия: Докладва, че Генералният инспектор (прокурор) в Колумбия е започнал четиринадесет **разследвания**, свързани с коронавирусната пандемия, като повечето разглеждат **силно надценени стоки от първа необходимост**.

Нова Зеландия: създадена е **двупартийна парламентарна комисия за надзор**, на която е възложена задачата да наблюдава реакцията на правителството на настоящата криза, включително пакета за икономически стимули. Комитетът се събира дистанционно чрез платформата за видеоконференции и публикува тези срещи онлайн, за да осигури прозрачност.

Обединено Кралство: Извършване на **постоянни вътрешни оценки на риска от измами при разходите на COVID-19**, включително в областта на обществените поръчки, икономическите стимули, сервитутите на процесите и образователната подкрепа, наред с други от държавните органи.

Обединено Кралство: При обществените поръчки по ускорени процедури продължителността и сумата на договора трябва да бъдат ограничени до

¹⁸ <https://www.ushahidi.com/>

необходимото за задоволяване на непосредствени нужди. С течение на времето се очаква поръчките да отговарят на нормалните изисквания¹⁹.

Република Южна Африка: Национална хазна публикува имената на всички компании, които получават държавни поръчки, свързани с COVID-19, на своя уебсайт.

САЩ: В стимулиращия пакет на САЩ, отпуснат за справяне с COVID-19, е предвидено допълнителното финансиране на Държавната служба за отчетност (GAO) към Държавната одиторска институция. Тя работи за подпомагане на Конгреса при осъществяване на надзор върху разходите във връзка с настоящата криза.

САЩ: Докладва за добрите практики при широко-машабно преследване на корупционни практики при предишни кризи. Например, след ураганите Катрина, Рита и Уилма през 2011 г. над 1439 души бяха обвинени за престъпления, включително: измамни благотворителни организации, измами с държавни средства за възстановяване, кражба на самоличност, измами при държавни поръчки и обществени поръчки и др.

Украйна: Неотдавнашните реформи за борба с корупцията изискват всички неотложни и ускорени договори да бъдат публикувани, което улеснява внимателния контрол от страна на медиите и гражданското общество за определяне на цените и други признаци на корупция.

Южна Корея: След избухването на COVID-19 правителството започва да прилага вече разработените оценки на риска от корупция (Integrity Assessments), измерване на нивото на риск от корупция в публичните агенции и оценката на инициативата за борба с корупцията (AIA), която е измерване на усилията за борба с корупцията на публичните агенции. Целта е да се оцени как свързаните области и институции за отговор на пандемията, като здравния сектор и разпоредбите за спешна помощ, са

¹⁹ Виж повече тук:

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/87352/1/PPN_01-20_-_Responding_to_COVID19.v5_1_.pdf

били изложени на риск от корупция. Тези оценки се провеждат **ежедневно**. Също така се диагностицираха повишените рискове от корупция, които могат да възникнат в контекста на кризата с COVID-19.

III. ДОБРИ ПРАКТИКИ ОТНОСНО ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА²⁰

Превантивни мерки на ниво агенция за обществени поръчки:

- организиране предварително закупуване на често използвани консумативи и услуги;
- оценка и справяне с рисковете в съществуващите процедури;
- създаване на институционална памет чрез използването на технологии, за да се осигури повтораемост на добрите практики;
- прилагане на анти-корупционни политики за човешките ресурси при извънредни ситуации;
- (повторно) налагане на професионална почтеност чрез административни кодекси, жалби и др.;
- Ясни и точни процедури и санкции.

Координация:

- интегриране на анализа на риска от корупция в съвместни оценки на необходимите доставки и услуги;
- разработване и използване на общи шаблони за споделяне на информация за доставчици;
- стандартизиране най-важните стоки и услуги на секторно ниво;
- експлоатация на общи системи за обществени поръчки за насипни доставки;

Мониторинг:

- осигуряване на адекватно бюджетиране и капацитет за наблюдение и оценка;
- улесняване на ефективното наблюдение от страна на медиите и гражданския сектор;
- насърчаване на създаването на органи за жалби за доставчици и други участници в обществени поръчки;

²⁰ Съвместни предложения на U4: Anti-Corruption Resource Centre, Transparency International и World Justice Project относно обществените поръчки

Санкции:

- Включване в черни списъци на фирми, които участват в корупция;
- Фаворизиране на търгове от фирми със седалище в страни, обвързани с антикорупция.

Независимо от това колко ускорен е процесът, обществените поръчки трябва да бъдат ревизирани, като се анализират и съображенията, обосноваващи ускорения процес, избора на доставчик, ценообразуването и договарянето. Тези данни следва и да се **документират в писмена форма за последващ преглед**. Обществените поръчки трябва и да подлежат на проверка на доставчиците за компетентност и за всеки потенциален конфликт на интереси.

Институциите за надзор и отчетност на участници в обществени поръчки, трябва да бъдат **защитени и подсилени**. Одиторските агенции трябва да бъдат укрепени със специфични отговорности за надзор на пандемичните политики. Защитата на лицата, подаващи сигнали за нередности, трябва да бъде засилена и механизмите за подаване на жалби да бъдат широко разгласени и адекватно финансирани.

Правото на информация трябва да бъде зачетено доколкото е възможно и подкрепено чрез **проактивно публикуване на информация от правителството**, особено що се отнася до пандемията.

IV. Други

Добри практики във връзка с комуникационната политика и връзките с обществеността:

- Бъдете недвусмислени, че корупцията не е приемлива цена за правене на бизнес по време на COVID-19;
- Насърчаване на открити дискусии относно рисковете от корупция в хуманитарната среда;
- Предлагане на финансови стимули за тези, които съобщават за присвояване на донорски средства;
- Установяване на формални и недвусмислени линии на отчетност при вземане на решения;
- Определяне на специални координационни центрове за борба с корупцията в посолствата в страните с висок риск;
- Осигуряване на влияние върху правителствата, получаващи помощ, за да се подчертае, че борбата с корупцията е от основно значение за осигуряване на ефективно управление на кризи;
- Подчертаване от правителствата към обществените партньори на значението на поддържането на системи за отчетност по време на извънредни ситуации. Позволяване на съдебната система да продължи да разследва и преследва дела за корупция по безпристрастен начин;
- Подкрепяне на усилията на националните здравни министерства за създаване на прозрачно назначени целеви групи за надзор на COVID-19, които включват представители от националната служба за одит, експерти от гражданското общество и подобни органи. Насърчаване на правителствата да упълномощават тези органи да наблюдават финансовите средства, свързани с пандемията;
- Мерки за създаване на специални надзорни органи за управление на средствата за компенсации и възстановяване;

- Призоваване на правителствата, които получават помощ, да използват прозрачни инструменти за проследяване на бюджета, за да наблюдават съответните публични разходи;
- Провеждане на надлежна проверка на риска на компаниите, участващи в обществени поръчки. Ако предварителната проверка не е възможна поради спешност, следва да има завършване на процесите на надлежна проверка след първото изплащане на средства.

В заключение може да се обобщи, че кризите, включително и настоящата криза от COVID-19 са високорисков фактор за подхранване на хранителната среда на корупцията. В същото време, тя предлага и възможност да се укрепят системите за борба с корупцията чрез палитра от мерки за превенция, идентифициране и санкциониране на корупционните проявления. Прозрачността, отчетността и участието на обществеността са трите ключови принципи и инструменти, чрез които да се гарантира на гражданите, че ще получат навременна помощ както в хуманитарната (здравната) част на кризата, така и в последващата фаза на възстановяване.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- United States Agency International Development** . *Corruption and COVID-19 key issues and USAID approaches*. 2020
- United States Agency International Development**. *DRG and COVID-19 Trends Paper Series: Democratic Backsliding*. 2020
- World Justice Project**. *Corruption and the COVID-19 Pandemic*. 2020
- Bonucci N., Giunta T., Lammers C., Christensen J.** *COVID-19 and Corruption Related Risks: High on the International Agenda*. 2020
- Corman M. R.** *A critical appraisal of the EU's Anti Corruption Legal capacity. Emerging stronger from the COVID-19 crisis?*. Institute for European Democrats. 2021
- Gaspar V., Muhleisen M., Weeks-Brown R.** *Corruption and COVID-19*. IMF blog. 2020
- Geoghegan P.** *Croynism and Clientism. Peter Geoghegan on the Tories ' outsourcing of the pandemic response*. LRB 42/5. 2020
- Jenkins M., Khaghaghordyan A., Rahman K., Duri J.** *Anti-corruption strategies for development agencies during the COVID-19 pandemic*. U4 Anticorruption Resource. 2020
- Kirya M.** *Anti-corruption in COVID-19 preparedness and response Mainstreaming integrity into pandemic plans and policies*. U4 Anticorruption Resource Centre. 2020
- Mcveoy E., Ferri D.** *The Role of the Joint Procurement Agreement during the COVID-19 Pandemic: Assessing Its Usefulness and Discussing Its Potential to Support a European Health Union* *European Journal of Risk Regulation*. 2020
- Mrčela M.** *Corruption Risks and Useful Legal References in the context of COVID-19*. Council of Europe/ GRECO. 2020
- OECD.** *Policy measures to avoid corruption and bribery in the COVID-19 response and recovery*. 2020
- OECD.** *COVID-19 is a chilling reminder of why the world needs to protect whistleblowers*. 2021
- OECD.** *The Global Response to the Coronavirus Pandemic must not be undermined by bribery*. 2020
- Rahman K., Duri J.** *Best practices for monitoring aid channelled to CSOs and the state during a humanitarian disaster in a pre-existing crisis context*. Transparency International. 2020
- South African Government Newsroom.** *Fighting Corruption during COVID-19* *South. African Government*. 2021

Steingrüber S., Kirya M., Jackson D and Mullard S. *Corruption in the time of COVID-19: A double-threat for low income countries. U4 Anticorruption Resource Centre.* 2020

United Nations. *Statement on corruption in the context of COVID-19. Integrating Transparency, Accountability and Anti-Corruption in Socio-Economic Impact Analysis, Needs Assessment and Response to the COVID-19 Pandemic.* 2020

United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). *Good Practices Compendium on Combating Corruption in the Response to COVID-19.* G20 Saudi Arabia 2020 Riyadh Summit. 2020

Vrushni M., Kukutschka R. M. B. *Why Fighting Corruption Matters in Times of COVID-19. Corruption perception index 2020: Research Analysis.* Transparency International. The global coalition against corruption. 2021

Wierzynska A., Clarke D., Dibiasse M., Timilsina A. R., Gurazada S. *Talking Corruption in governments' COVID-19 health responses Governance for Development.* 2021

Европейска комисия. *Насоки от Европейската комисия относно прилагането на нормативната уредба за обществените поръчки в извънредната ситуация, породена от кризата с COVID-19. Официален вестник на Европейския съюз.* 2020